

SEMANTIK DERIVATLARNING KOGNITIV VA DERIVASION ASOSLARI

*U. Axmedov*¹

Annotatsiya:

Ushbu maqola semantik derivatlarning tilshunoslikdagi o'rnini, ularning kognitiv va derivasion jihatlarini tahlil qiladi. Semantik derivatlar tilda yangi ma'nolarni yaratish, tushunchalarni kengaytirish va konseptual strukturani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda semantik derivatlarning morfologik tuzilishi, inson fikrlash jarayoni va derivasion mexanizmlari batafsil yoritiladi. Shuningdek, maqola semantik derivatlarning leksik boylikni oshirish, kommunikativ jarayonni yaxshilash va tildagi dinamikni ta'minlashdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot tilshunoslari, kognitiv lingvistika tadqiqotchilari hamda psixolingvistika bilan shug'ullanuvchilar uchun muhim manba bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: semantik derivatlar, kognitiv lingvistika, derivasiya, ma'no tuzilishi, konseptual struktura, leksik boylik, til dinamikasi, psixolingvistika.

Kirish

Semantik derivatlar tilshunoslik va semantika sohasida muhim o'rin tutadi. Ularning kognitiv va derivasion asoslari tilning strukturasi, ma'nosi va insonning fikrlash jarayoni bilan bog'liq. Ushbu maqolada semantik derivatlarning kognitiv va derivasion asoslari, ularning tildagi o'rnini va ahamiyati tahlil qilinadi.

Bu derivatlar tilning leksik boyligini oshirishga, ma'nolarni aniqlashtirishga va murakkab konseptlarni ifodalashga yordam beradi. Ularning kognitiv va derivasion asoslari tilshunoslik, psixolingvistika va semantika sohaslarida muhim ahamiyatga ega.

1. Semantik derivatlar va ularning tuzilishi

Semantik derivatlar, odatda, morfemalar (asosiy morfemalar va affikslar) asosida tuziladi. Masalan, "kitob" (asosiy morfema) so'zidan "kitobxon" (derivat) so'zi paydo bo'ladi. Bunday tuzilish, tildagi ma'nolarni kengaytirish va murakkablashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Semantik derivatlar – bu leksik birliklar, ularning ma'nosi boshqa leksik birliklardan kelib chiqadi. Ushbu atama ostida, masalan, so'zlarning tug'ilishi, ularning ma'nolarining o'zgarishi, shuningdek, sinonimlar, antonimlar va polisemiya kabi konsepsiyalar qamrab olingan.

2. Kognitiv asoslar

Kognitiv tilshunoslik doirasida semantik derivatlar insonning fikrlash jarayoni va ma'noni qabul qilish usullari bilan bog'liq. Insonlar dunyoni o'z hissiyotlari, tajribalari va bilimlari orqali qabul qiladilar. Bu jarayonda semantik derivatlar muhim rol o'ynaydi, chunki ular ma'noni to'g'ri va aniq ifodalashga yordam beradi.

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, semantik derivatlar insonning tajribasini, dunyoqarashini va ma'noni tashkil etish usullarini aks ettiradi. Inson o'z tajribalari orqali dunyo haqida ma'lumotlarni to'playdi va bu ma'lumotlarni tilda ifodalaydi. SHunday qilib, semantik derivatlar kognitiv jarayonlarning natijasi sifatida paydo bo'ladi.

- Ma'no tuzilishi: Insonlar so'zlarni qabul qilishda ularning ma'no tuzilishiga e'tibor qaratishadi. Semantik derivatlar o'rtasidagi aloqa, ularning ma'nolarining o'zgartirilishi yoki kengaytirilishi orqali amalga oshadi. Masalan, "tez" so'zi "tezlik" bilan bog'liq bo'lib, uning semantik derivati "tezkor" so'zidir. Bu so'zlar orasidagi aloqa insonning dunyoqarashidagi tezlik konsepsiyasini aks ettiradi.

- Konseptual struktura: Semantik derivatlar konseptual strukturani shakllantiradi. Insonning dunyoni qabul qilish usuli konseptual modellarga asoslanadi. Misol uchun, "bilim" so'zi "bilish" va "biluvchi" so'zlari orqali o'zining semantik derivatlariga ega, "doston" so'zi "dos" va "on" affikslari orqali tuzilishi, insonning do'stlik va u bilan bog'liq munosabatlarini ifodalaydi. Bu aloqa insonning bilimni qabul qilish va uni fahmlash jarayonida muhim ahamiyatga ega.

3. Derivasion asoslar

Derivasiya – bu tilda yangi leksik birliklarni yaratish jarayoni. Semantik derivatlar derivasion jarayonlarda muhim rol o'ynaydi, chunki ular so'zlarning ma'nolarini o'zgartirish yoki kengaytirish imkonini beradi.

Derivasiya — bu morfologik jarayon bo'lib, u yangi so'zlarning yaratilishiga olib keladi. Derivasion asoslar semantik derivatlarning tuzilishidir.

¹ Axmedov Utkir Ilhomovich, Ingliz tili nazariy aspektlar kafedrasida

• So'z yaratish: Derivasiya jarayonida so'zning asosiy formasiga affikslar (prikrepleniya) qo'shilishi bilan yangi so'zlar yaratiladi. Misol uchun, "yo'l" so'ziga "-chi" affiksini qo'shish orqali "yo'lovchi" so'zi yaratiladi. Ushbu jarayon semantik derivatlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

• Sinonimiya va antonimiya: Sinonimlar va antonimlar semantik derivatlarning muhim aspektlaridir. Ular har xil ma'nolarni ifodalaydi, ammo bir-biri bilan aloqador. Misol uchun, "buyuk" va "kichik" so'zlari antonim bo'lib, ularning semantik derivatlari bir-biriga qarshi turadi.

4. Semantik derivatlarning ahamiyati

Semantik derivatlar — bu leksik birliklar, ularning ma'nolarini o'zgartirish yoki kengaytirish uchun asosiy so'zga turli affikslar (prefikslar, suffikslar) yoki boshqa semantik elementlar qo'shiladi. Semantik derivatlarning ahamiyati bir necha jihatdan ko'rsatiladi.

Semantik derivatlar tilning boyligi va uning dinamik xususiyatlari bilan bog'liq. Ular tildagi ma'nolarni aniqlashtirish, frazalarni tuzish va ijodiy fikrlash jarayonlarini rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega.

1. Ma'no kengaytirish: Semantik derivatlar so'zlarning ma'nosini kengaytirishga yordam beradi. Masalan, "kitob" so'zidan "kitobxona" yoki "kitobchi" so'zlari kelib chiqadi, bu esa kitoblarga bo'lgan munosabatni o'zgartirishi mumkin.

2. Yangi tushunchalarni yaratish: Semantik derivatlar orqali yangi tushunchalar va kontekstlar yaratish mumkin. Bu, o'z navbatida, tilning boyligi va frazeologiyasini oshiradi.

3. Leksik boyluk: Semantik derivatlar tilning leksik boyligini oshiradi, chunki ular yangidan-yangi so'zlar yaratish imkonini beradi.

4. Tilda ifoda etish imkoniyati: Semantik derivatlar insonning fikrlarini va his-tuyg'ularini aniq va to'g'ri ifoda qilishga yordam beradi. Bu, xususan, adabiyotda va ritorikada muhimdir.

5. Tilning dinamikligi: Semantik derivatlar tilning dinamikligini ko'rsatadi, chunki ular vaqt o'tishi bilan o'zgarishga uchraydi va yangi ma'nolar olishlari mumkin.

6. Tadqiqot va tahlil: Tilshunoslik va semantika sohasida semantik derivatlarni tadqiq qilish, tilning strukturasi va funksiyasini tushunish uchun muhimdir.

Shu sababli, semantik derivatlar tilda muhim rol o'ynaydi va ular tilning rivojlanishi, boyishi va samaradorligini ta'minlaydi.

Xulosa

Semantik derivatlarning kognitiv va derivasion asoslari tilshunoslik va kognitiv psixologiya sohasida muhim o'rin tutadi. Ular tilning strukturasi, ma'nosi va insonning fikrlash jarayoni bilan bog'liq bo'lib, tilshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manba hisoblanadi. Semantik derivatlarning o'rganilishi tilning boyligini va uning dinamik xususiyatlarini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, 2006. –Б.8.
- [2]. Muratkhodjaeva, F. X. (2022). *Cognitive-semantic analysis of the meanings of words and phrases in English and Uzbek and their translation problems. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 385-387.
- [3]. Hotamovna, F. (2024). *Cognitive-semantic analysis of technical terms combinations and their expression for training engineers. In BIO Web of Conferences (Vol. 84, p. 04027). EDP Sciences.*
- [4]. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка// Когнитивные исследования языка, 2009. Вып.IV/-С.25-77; Болдырев Н.Н. Язык в системе знаний. Когнитивная теория языка. Монография.-М.: Издательский дом ЯСК, 2018.-480 с.
- [5]. Abduazizov A. *Tilshunoslik nazariyasiga kirish. –T.:Sharq, 2010.*
- [6]. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. *Cognitive Linguistics. "VneshInvestProm". – Tashkent: 2018.*
- [7]. Khaydarovna, B. M. (2021). *The Semantic Features of English Phrasal Verb. Вестник науки и творчества, (4 (64)), 5-7.*
- [8]. Muratkhodjayeva, F. (2024). *Cognitive Linguistics Theory in Anthropocentric Paradigm. International Journal of Industrial Engineering, Technology & Operations Management, 2(2), 63-70.*